

Nakakidem-a-Simumulagat

NAGPASIAR dagiti paningkitek iti law-ang. Nakuyem ti tangatang, a kas kakuyem ti muingko nga inaplagan ti nangisit nga ulep ti panagkedked a mangtungpal ti arungaing dagiti dadakkelko. Saan a dayday kinatudio wenno kinasukir ti isyu, no di ket panangliklik ti panagarkot' kiday dagiti nauyaw, dagiti nangatot' timidna ken dagiti muing a nakakandado. Nagmisuotak ta iti muingko, kellaat a limtaw-nakamattider ti barikawwet a tumamtamdag iti lulonak; nupay kasta, adda masay-opko a makapasalibukag nga ayamuom ngem diak ammo no ania dayta ken sadino ti pagtataudanna. Limmidem 'toy rupak idi rugian ni tatang iti nammagbaga.

“Addaankat' biddut a panirigan. Iti kaanoman, dikanto nawaya agingga dimo masarakan dayta bagim. Dika agkidem-a-simumulagat a mangtalunton iti dana ti biag. Dagiti nangaramid kadayta, dida pay nakaadayo, naitublakdan; dida ngamin binagtin ti kinaasinoda, imbainda, dayta ti dadagsenda, isu a dida makadanon iti papananda. Ipangagmo dagiti patigmaan tapno naannayas ti taray ti biagmo.” Impalawag ni tatang, Eduardo Martinez, Jr.. Addakam' a dua iti porta. Ti agulimek ti kasayaatan a maaramidak. Agkedkedak ngamin a sumurot ken ni nanang a mapan sadiay nakaiyanakanna, maysa a nasulinek a lugar sadiay Benguet. Kagredgreduarko iti haykul idi napan a lawas daytoy nga school year 1976-1977 sadiay Narvacan Catholic School, ti dati nga Ilocos Junior College, sa nagbalin a Pacita Educational Institute, pribado a hayskul ken prep iti daya ti tiendaan wenno iti Barrio San Jose ngem nalatlatak ti naganna a Daya; ti Narvacan National Comprehensive High School, ti pampubliko ket masarakan iti laud ti tiendaan wenno iti Barrio Paratong ket nalatlatak met ti naganna a Laud.

“Aglugantayo iti bus,” inyunnoy ni nanang a naikuadro itan iti ridaw.

Agpaysu, ngem di maawatan no mini-bus wenno Thames, a modelo nine-teen forgotten. Nagtugawak ti maysa kadagiti tallo a lata ti biskwit a balonmi iti abay ti drayber ngem kaskam' la

sardinas. Adu't nakatakder iti ridaw. Naukoparan amin nga improbiso a tugawan iti tengnga. Nasayaat ta impempeenda iti ruar dagiti naangpep a daing, iti rabaw dagiti sinako nga asin iti kutit ti lugan, ta no saan agsagaba datao iti nakaro a penetensia. Adda pay dagiti nakatugaw iti tuktok iti likudan dagiti binanniera a bangus ken bulilit, a diak marukod ti kapuskol ti agong ken rusokda. Taltaluntonenmi ti akikid, pasang-at, agsikkosikko ken dipay nasemento a dalan. Kellaat a simmipayot ti nerbios ken tibbayo gapu iti panagdikar ti angkit ti lugan, kinamatna ti angesna, nagsaiddek, nagiddep ken nagatras, dandani naikarangukong iti nauneg a derraas! Naimbag laengen ta naparpartak pay ngem alaskuattro ti konduktor ken dadduma pay a pasahero a nagkalso, ta no saan sigurado la ketdi ti panagawid a naka-Barong Tagalog ken nagurnos dagiti saka. Daytoy a dalan ket kumalkalipkip iti bantay ket mamagsilpo kadagiti probinsia iti Ilocos Sur ken Benguet.

Segun kenni nanang, ti ilida ket addaan iti dua dayalekto, ti Kankanaey ken ti Nabaloi a dayalekto ti tribu nga Ibaloi, a pakaibilangan ni nanang. Ti komunidad da nanang ket asideg iti komunidad dagiti Kankanaey, ngem awan ti mapasamak a di panagkikinnaawatan ta gagangayen kano a matarusan ni Ibaloi ni Kankanaey vice versa. Tipikal nga i-Benguet no atiddog ti kurdon ti sapatosna ken malawlawna ti killeb.

Parbangon idi nagrubuat ti biahe manipud La Union, agala-unan idi makasangpet iti ili a destinasion. Nangaldawkami iti maysa a karinderia. Sabali manen a tuok, awan behikulo a dumanon sadiay komunidad da nanang. Maysa ket kagudua nga oras a pagna ken kumalkalipkip iti bakras. Naimbag ta simmabat da Angkel Tulik ken ti asawana nga adien ni nanang, ni Anti Polingay, kaduada ti baritoda, ni Pil-ew. Nangitugotda iti tallo a kabalio a mangawit kadagiti kargami. Ni Anti Polingay ti nagtelegrama ken nanang a natayen ni Angkel Gaddu nga inunaanda a walo nga agkakabsat, naidalit kano iti sakit. Nagdiretsokami iti dos grados a balay iti asideg ti agung-ungor a karayan. Dandani amin a

balay ket nagdiding ket nagatep iti sim, kas mapaliiwko kadagiti bakras ken naipattopattok a rimmuok ti balbalay iti sangadakuapan a tanap.

Dinung-awanen ni nanang ti bangkay a nakaunnat iti kama: “Iya ak ali niman, Manong Gaddu/ Ni en shamag ko so/ Je tapos den biag mo/ Ja etey ka/ Jet iten sebi en mo/ Enay shi Shiyos tayo...” Nadegdegan dagiti saibbek. Masemsemak. Diak a matarusan ti idungdung-awna. “Ita man atey ka/ Yet ekirios ka ma/ Kamo ngon onsabi ka/ Ja ka pantalimokod/ Shi sango nen Shiyos/ Tep edengbos ken kabhat...” Diak nagawidan iti nagmisuot ken nagrupanget. Adut’ tumanung-ed, agsasaibbek ken agtantanamitim, nalabit a panangipektada iti pannakipagriknada? “Jet ibanbantay jo kami/ Ja annak mon ebay-an/ Shi anshokey ja bilay/ Anshokey ja kidkidmay/ Ja ondite diteng kami/ Ompalalpalad kami...” Kinarawana dagiti bulsa ti bestidana, ngem nagmalanga. Inyawatko a dagus ti paniok. Yaks, makapabakuar! Nagdardarasak a rimuar. Isem ken tung-ed ti insubalitko kadagiti makisao kaniak. Impettengmi nga agkakabsat a dimi kayat iti agsursuro iti Nabaloi. Dua a babbai dagiti adiek.

“Umayka, James, anakko, matmatam met a, ti bangkay ni angkelmo...”

“Nagbuyok! Apay ngamin a dida binalsamar!” Indillawko. Nagbiddutak idi napaliiwko nga adu gayam iti dumdumngeng kadakami. Tinigergergak laket ngarud ti nalaus a lammin!

“Awan balsamo ditoy, manong, gaput’ kinaawan iti puneraria.” Impalawag ni kasinsin Pil-ew. Basbassit ngem siak, ngem nabisbisked ti pammagi ta namsek dagiti masel.

“Mag-an, kasinsin? Malagipnak pay?” Nalamuyot a timek-babai, kabayatan taltalliawek ti likud ni nanang nga agsubsublin iti uneg ti balay.

Minirak ti kannawan. “Ludisek? Sika kadi?” Kuna ni nanang idi, a Ludiserna Katarina ti nakalista a naganna iti LCR, Ludisek ti birngasna.

“Nasayaat ta immayka, kasinsin, tapno maeksperiensam ti lugar a nakaiyanakan ken dimmakkelan ni nanangmo.” Nakidinnakulap. Pasaray pumasiar idiyay Narvacan. Karurupa ni Anti

Libya nga inana, derosas dagiti pingping ken bibig uray no di agusar iti beauty products, nasirnaat dagiti matana, addaan iti wayas a kallid iti kanigid. Pattapattak, agtayag iti sumurok-kumurang a lima-a-kadapan ken pangrapisen.

Naipigket dagiti matak iti nakatakder iti abayna: Naglibnosen! Anghel kadi nga immulog iti daga? Makabitattew dagiti naraniag a mata. Ay-ayamen ti pul-oy ti pagatsiket a buok. Pattapattak, agkataytayagkami iti lima a kadapan ken pito a pulgada. Nagmarka ti eight ounce Coca Cola shape a bagina ti maris langit a tisiert ken kumepkep a maong nga inasmanganna ti puraw nga sneaker. Diak maawatan ta kellaat lattan nga adda aglulumba a kabalio iti barukongko. Nagdippa dagiti paningkitek iti nakalanglangto a kabambantayan a kinumotan ti saleng. Agar-arasaas ti puloy ken adda isensennias dagiti saleng ngem diak maawatan.

“Ti gayyemko, ni Chainus Olsim. Kaubingak ken klasmet iti bible school sadiay San Fernando, La Union.” Ti kayatna sawen, nga agad-adalda iti kina-pastora iti relihionda a Pentecost. Ni nanang ket dati a kongregante iti Pentecostal Church. Ti kombersionna iti Catholic ket pagannurotan iti panagasawa. Amin a kameng ti pamilia ni nanang ket Pentecostals. Ni tatang ket Katoliko ken maestro iti elementaria.

“Maragsakanak a makaam-ammo kenka,” linamanok, dumalagudog ti panagiskapi dagiti kabalio iti barukongko iti pannakariknak ti nalamuyot a dakulapna. Agpakpakuyegyegak iti rabaw ti pisi a bulan iti saritaanmi kabayatan nga in-inut a nagsuek ti init, a maipasir la itan aringawis dagiti nalalayog a saleng. Nagpakadadan ta adda nasisita a papananda.

Kellaat a nagaweng dagiti ganza. Babbaket ken lallakay dagiti agsasala a manglawlaw ti umap-apuy nga atong, aminda ket sakasaka. Intalukatik ti musingko, ti salada ket nalabit nga isu ti kuna ni nanang a tayaw. Ti baag a suot dagiti lallakay ket awaganda iti kuval, nga addaan iti nagduduma klase segun ti maris, a kas iti pinangsas, padasan, ken donas. Dagiti babbai ket awaganda ti namaris a blusada

iti kambal wenno sadey wenno sambra; divet met iti pangawagda iti palda, etten iti awag no maibalabal. Aminda ket nakaragragsak. Panagriknak, kasla adda nariing iti kaunggak, ngem diak masinuo no ania dayta. Manen, adda yar-arasaas ti pul-oy, adda isensenias dagiti saleng ngem diak maawatan. Limmukmeg ken timmayag ti nakamattider a barikawwet iti lulonak. Sumungad dagiti dua a lallakay a nagsinsin a nangigpil kadagiti takiag ni nanang. Amin nga agsasala ket nagsardeng ken siraragsak a nagdir-i, kasta met ti tallaong. Naggilap iti musingko ti indungaw ni nanang: Ay, wara ak ja, Manong Gaddu... Ti pattapattak, agiwara la ketdi ni nanang iti banag a di umno!

Nagaweng dagiti ganza. Nagsala ni nanang iti lawlaw ti atong. Napamalangaak ta nagdayag ti tayaw ni nanang! Kas kameng ti cultural dance troupe iti Narvacan Catholic School, inarakupnak iti kuriosidad a mangobserbar ken mangadal ti gunggunay ken lung-ayna: Kasla sabong a makiay-ayam iti ismarte a kulibangbang. Dagiti mapatpatit a ganza iti kasla mangidikdiktar ti lung-ay dagiti ima, saksaka, bagi, ulo ken patongna. Addaan iti napintek a kompiansa. Oh, nagpintasen ti tayaw ni nanang!

Maysa nga agkabannuag a lalaki ken addaan iti naraniag a rupa iti nakitayaw kenni nanang, nakapantalon iti nangisit, nagtisiert iti puraw ken nagtsinelas iti nalabaga nga inyipit. Iti basak ti takderna, panagkunak, addaan iti nadayaw ken mararaem nga akem iti komunidad. Kasla kawitan a mangsarsarigsig iti upa babaen iti makaabbukay a tignay.

“Ni Anti Gunding ken Pastor Belwigan ti kalaingan idi nga agtayaw iti komunidad,” kuna ni Ludisek. Diak napasimadan iti isasangpetda.

Dinamagkot’ kanayunan nga impormasion maipapan iti pastor ngem dinak sinungbatan ti kasinsinko no di ket nagpinnerrengda ketdi kenni Chainus. Nagsam-it ti isem ni Chainus! Ania daytoy karkarna a marikriknak? Marikriknak manen ti dalagudog dagiti kabalio iti barukongko. Kasla marunawak idi nakipinnerreng ni Chainus nga umis-isem. Anian a rimat dagiti matana!

“Dida naikeddeng tunggal maysa, sigud nga agayan-ayatda,” binagi ti maysa a baket, “nagsinada sipud idi makumikom ni Belwigan iti panagadalna iti kinapastor, ni Gunding makumikom met iti trabahona sadiay tiendaan ti Baguio. Nagsaritaanda a dida naikeddeng tunggal maysa. Ni Belwigan ken ni Lumay ket agkaeskuelaan iti bible school idiy La Union. Ni Segundina kenni Eduardo ket agka-boarding house idi agis-iskuola ti naud-udi sadiay Baguio Technical and Commercial Institute wenno ti University of Baguio itan.”

Ngimmato dagiti kiday ken abagak! Nagsabat manen dagiti matami kenni Chainus ngem diak kabaelan a perngen dagiti naraniag ken agbalbalikas a matana.

Simmangbay ti sardam. Naragsak ti aglawlaw. Di agsarday a makaud ti sangaburnay a tapuy babaen iti aklo a naaramid manipud iti lawas ti kawayan ken maikarga iti ungot. Inawidnak ti maysa a lakay iti likudan ti balay. Makumikom dagiti aglutluto. Sisasaganan ti ummong a maiyayab ti puni a napagsisilpo a tallo a lamisaan, naap-apan iti bulong saba, naparabawan iti tengngana iti nalabaga nga innapuy, tinuno a karne ken maipunpuni dagiti minallukong a lauya. Panagkunak, kintoman la ketdi ti innapuy, ti nabanglo ken naimas nga apit ti Benguet; agisangpet ni nanang no umiliw iti nakaiyanakanna. Diak a nagawidan a tinilmon ti katayko. Inasitgannak ni kasinsin Pil-ew ken nagkuna a mapankami sadiay balayda ta adda idiy ni nanang nga agisagsagana iti pangrabbianmi. Agpakpakuyegyegak iti lukong ti pisi a bulan iti imas ti pinikpikan a nalaokan iti sinuoban a karne. Pasaray agluto met ni nanang iti pinikpikan sadiay balay, a laokanna iti sinuoban a karne wenno dagiti naibitin iti ngatuen ti dalikan. No dadduma, laokanna ti inasinan a karne a naidulin iti putik. Nagsubli iti musingko ti napagadalanmi iti history iti eskuelaan: ti tao, sadinoman a suli ti lubong ti pakaipadpadanna, itugtugotna dagiti wagas a nariinganna a panangpreserba ti taraon. Ti pinikpikan ket kolektibo a resipi iti Cordillera, gagangay a malaukan iti sinuoban a karne nga addaan agduduma nagan segun iti taudan a lugar: adda mangawag iti kiniing, kinuday wenno etag. Nagnanam ketdin ti pinuneg, ti

longganisa iti Benguet a naaramid manipud iti dara, natadtad a taba ken lasag, naikabil iti uneg ti bagis ken nakunikon, naipaburek ken naiprito manen. Pasaray agaramid ni nanang no makauraga kadagiti ingredientes. Nakaturogak a dagus kalpasan iti pannangan. Is-isemannakon ti init iti nakanganga a tawa idi makariingak.

“Dinnot’ pagdigosan, ‘Nang?’”

“Makikuyogkan kada Ludisek, agsagsaganada. Agdigosda dita kaubbogan.”

Dinagasmí ni Chainus íti balayda. Binallasíwmi tí rangtay a tablon. Simmalog ken kimmalípkípkami íti bakras tí bantay. Nadatnganmi dagiti agdidigos kadagiti ubbog. Adda pay ubbog manipud íti nagbaetan tí dua a dadakkel a bato ken agtinnag íti mini-pool, íti pattapattak aglawa ngata íti tallo metro dayametro, tí subra a danum ket agayus íti kanal nga agturong íti kinelleng tí tunsoy wenno watercress ken aba. Ngem nagbainak nga agdigos, ta dagiti babbai íti mini-pool ket awanan abbong tí barukongda. Nagsubliak a dagus. Nagtugawak íti sirok tí saleng íti abaga tí desdes. Binuyak tí dumanarudor a danum tí karayan nga agburak kadagiti dadakkel a batbato. Naglikmot dagiti matak. Dinamagko íti bagik no apay nga addaak ditoy. Nagkidemak ket nakítak manen íti maysa sulí tí muingko tí nalawa a kapanagan a diak ammo no ania ken sadino dayta. Pinalíiwko tí riknak ngem awan mapídutko a sungbat kadagiti agsasamparat a saludsod. Mangngegko manen tí arasaas tí pul-oy, tí panaganges dagiti saleng, tí makapabang-ar a kansion dagiti billit. Masay-opko tí ayamuom dagiti atap a sabsabong. Nagmulagatak ídi nadlawko tí sumungad. Ni Chainus, inayad a nagtugaw íti pungpong tí natay a saleng ken mangmatmatmat tí karayan. Idi agangay, binurakna tí ulimek: “Agkiddawak íti pammakawan no masairka, ngem nasken nga ilawlawagko tí naimatangam. Awan malisia íti bokabulario ni Ibaloi, isu a nawayakami.”

“Kasanon no adda manggundaway?”

“Saan nga ugali ni Ibaloi ti manggundaway. Adda iti kangatuan nga agpang ti panagraem iti sabali. Impaugali dagiti nataengan dayta. Respetaren ken dayawen ti amin. Ti agdadata a rason, ket sursuruem iti agrespeto tapno respetarendaka met; no ania ti inaramidmo iti padam a tao, kasta met iti maaramid kenka. Nagalla-allitiw dayta a pammati ken kannawidan iti naglabasen a henerasion. Apay nga agaramidka ti di nasayaat, no makaaramidka met iti nasayaat, saan?” Immisem ken pimmerreng. “Kadagiti amin a probinsia ti Cordillera, ti laeng Benguet a di mapasamak ti tribal war, gapu iti reberensia ken kortesia a pannursuro dagiti nataengan.”

Naimula iti musingko dagiti balikasna. Nagulimekak. Tinaldiapak ti sumungad nga anabaab, grupo dagiti babbai a karaman ni nanang. Adda igpil tunggal maysa a kawes ken ungot.

“Dika agdigos?” Dinamag ni nanang. “Dagiti lallaki ket iti makinngato a paset.”

“Madina, Anti, mabain ta di nairuam iti aramid ken naipakadaywan kadatayo,” inyisem ni Chainus. Dinamag ni nanang ti kinaasino ni Chainus.

“Ti inunaan kadagiti uppat a babbai nga annak da pastor Belwigan ken Lumay!” binagi ti katayagan nga umis-sem, “Di met ngata pakapilawan no silpuan dagiti sumaruno a henerasion ti naputed nga ayan-ayat!” Agbalbalikas ti naraniag a mulagat ni nanang, sipeperreng ken Chainus, sana inarakop iti nairut.

“Adda napintas a pagdigosan no kayatmo. Agpikniktayo nga agmalmalem,” singasing ni Chainus idi nakapanawen da nanang.

“Sadino?”

“Iti Dan-aw Ugong,” intudona ti kabambantayan iti amianan ti sangadukulapan a tanap.

MAIKATLO nga aldaw, uppatkami: Chainus, siak, ni Ludisek ken ti kaayan-ayatna a kas pannakaiyam-ammo, ni Bugawil. Sakbay a nagrubaatkami, binuyak ti napuskol ken dapuen nga ulep nga in-inuten nga akasen ti yabayab; pattapattak nga iti di agbayag, nasirnaatton. Sinurotmi ti karayan a

kimmalipkip iti dapan ti bantay, agingga nakagtengkami iti amianan a paset. Akikid ti taltaluntunenmi a dana. Naginanakami iti sirok ti narukbos a tebbeg. Naray-awkami kadagiti sunggo a mangmangan iti naluom a bunga a kas kadakkel ti piso. Adda met tebbeg iti lugarmi a San Antonio, Narvacan, Ilocos Sur, iti igid ti karayan ken dagiti tributario daytoy. No dadduma, urnongenmi ti puraw ken napigket a tutot daytoy ken iparabaw iti bislak ken ibanteng iti agluomen a kapagayan nga ayuyang dagiti billit-tsina ken billit-tuleng, a no mabaddekanda didan makaway. Kellaat a nakangngegak ti ungor dagiti makina iti ngatoenmi. Damagek koma no ania daydiay ngem napaliiwko nga alusiisen dagiti kakadduak, isu a naggudengak ken inkeddengko iti agpaliw. Nagnakami manen. Tinarigidmi ti likudan ti dissuor a tallo a metro ngata ti kaakabana. Linumot dagiti bato a baddekan isu a binayabaynak ni Bugawil. Dagiti dua a babbai ket naannad iti panagbaddekda. Simrekkami iti usok a pasang-at. Nagango a sangkap ti saleng ti sinindian ni Bugawil a silawmi iti aragaag a disso. Agsagsagaden iti daga ti dilak idi simmardengkami. Kamkamatek ti angesko a nagdamag. “Yanna ti dan-aw?”

Sinigpat ni Bugawil dagiti lanut. Napanganga ken nagmalangaak iti naimatangak. Kasla koliseyum a napalawlawan kadagiti nagduduma marisna a sabsabong. Ay-ayamen ti pul-oy dagiti nagduduma nga orkidia kadagiti sanga dagiti saleng. Agkankanta dagiti sumagmamano a billit ngem kaariwawaan dagiti salaksak ken pandanggera. Bimmalitok ti raya ti init a sumarut kadagiti passaykels dagiti saleng, a nagidogan ti matmaturog ken naingpis nga angep. Nagpintasen a lugar!

Napaliiwko iti panagisakmol dagiti kakaduak iti rinabsutda lattan a kulot nga uggot sada pasarunuan iti nalabaga a bunga, a kasla kuriendo ti kadakkelna. Nagdamagak.

“Pako daytoy, maysa a klase ti tropical fern, ken cherry tomato met daytoy a bunga,” inkatawa ni Ludisek, a nalabit a gapu iti diak ammo a banag.

“Ramanam, naimas...” diaya ni Chainus.

Medyo sumam-it ti ngumarasngas a pako a giddanan iti kasla tammudo a kamatis. Kasla agaw-awis ti danum?

“Dan-aw. Atapen dagiti nataengan a konektado kadagiti baresbes ken ubbog. Amin iti komunidad ket mamati a sagrado daytoy a lugar. Asinoman a mangilaaw ti ragsakna ket nagtaud iti tukot ti pusona. Ti di mapagduaduaan a rason, ket no ania ti agtaud iti puso kasta met ti nakaparsuaan.” Kiniddayan ni Ludisek ni Bugawil.

Pinagimbudo ni Bugawil dagiti dakulapna, sa naglaaw, “Ludiseeeek! Pipyan ta jaaaa!” Nagallangogan. Inulitna, namitlo.

Nariknak ti diktar ti barukongko a tuladek met. Naimas a resipi dayta pipyan, a mapapati a naisangpet iti pagilian idi panawen ti Galleon Trade ken mailaklako kadagiti restawrant idiy Vigan, inalseman iti pias ken pinabanglo iti bulong ti pasotes: “Chainuuus! Pipyan ta jaaa!” Ulitek koma manen ngem pumanaggaak da Ludisek ken Bugawil. Naulimek ni Chainus a mangay-ayam iti sabong ti sunflower.

“Ammom kadi ti inlaawmo?” Saludsod ni Ludisek.

“Ania kadi ti kayat a sawen ti pipyan ta ja?”

“I love you!” Insungbat ni Bugawil.

Nariknak a nakabaddekak iti rumanissik a beggang!

Umis-istem ni Bugawil a nagkuna a nagballigi ni Ludisek a nanglukais ti rimmusing. Agdamagak koma, ngem kellaat nga imbalatbat ni Chainus ti sunflower kenni Ludisek, binarsakna pay iti pako ken atap a kamatis. Nagbinnungisngis dagiti agayan-ayat.

Mandar ni Ludisek a gumarikgik: “Mangalakayo ketdi a dua iti kawayan a paglutuanyo iti innapuy. Mangsintawkayo pay iti bulong saba ta kasapulantayo. Mangisaganakay’ ti paglutuan iti

kinamatisan nga udang ken alseman iti naluom a bunga ti littoko.¹ Eksperto ni Bugawil nga agluto kadayta. Agkammelak iti udang.”

“Agpanaak iti igat naimbag la nga ituno ken ilaok iti inalseman,” binagi ni Bugawil.

Idi nakapanaw dagiti dua, siaalumamayak a nagpakawan kenni Chainus. Inallilawnak ni Ludisek. Ngem di simmungbat ni Chainus, naulimek a mangay-ayam ti sabong ti sunflower. Rimmimbaw ti kankansion dagiti nagduduma a billit, agalis-alis dagiti kulibangbang kadagiti nadumaduma a sabsabong. Imbakalko ti panagkitak iti naulimek a danum ngem nabaw-ing gapu iti irriag ti salaksak a limmabas iti tuktukko. Kinitak manen ni Chainus.

“Aniat’ pangawagyo ti sunflower iti dayalektoyo?”

“Marapait...”

Sinay-opko ti maysa. “Di met napait!”

“Ti tubbog ti bulongna ti napait. Usarmi a pangpatay kadagiti timel ken ampas dagiti aso, dagiti gayamo kadagiti manok, pato, pabo, ganso ken itik. Usarmi pay a pagnasnas iti suelo ti balay tapno mapaksiat dagiti kiteb.”

“Chainus, pangaasim, suruannak man nga agsao iti Nabaloi.”

“Apay a kayatmo?”

“Anaknak ti Ibaloi.”

“Awan ammom uray maysa a balikas?”

“Ayshi...!”

“Ang-angawennak met! Antam gayam yan man esel ni Ibaloi!”

“Dayta met kuna ni nanangko no awan iti kayatna nga ibaga...”

DUA A LAWAS ti napalabas. Nasirnaat ti bigbigat. Nagpasiar dagiti paningkitek iti law-ang. Bimmaneg ken timmayag ti barikawwet a tumamtamdag iti lulonak. Inton bigaten a maidulin ti

bangkay. Naipaiddan iti kinungkongan a puon ti saleng. Kangrunaanna, saanen a nabuyok. Kuna ni nanang, a kanayonda kano a digosen iti linambong a bulong ti lanut ken muyong. Ti kangrunaan a nangukopar ti musingko ket no sadino ti kamposantoda.

“Iti puraw a gukayab,” kuna ni Ludisek.

“Intay ipasiar isuna,” singasing ni Chainus.

Tinarentengmi ti igid ti karayan a nagpaabagatan. Matikawak idi nagwerret ti imahinasionko, kasla agsangsangit ti karayan ken umar-araraw iti tulong. Winagwagko ti ulok. Pagammuan, nangngegko iti adu nga ungor ti makina iti bakras ti bantay nga inulsan ti napuskol ken natatayag a saleng. Pinaliiwko dagiti kakaduak, naulimekda ngem alusiisen. Nagdamagak.

“Dagiti trabahador ti logging session...” Insungbat ni Bugawil. Sinaruno iti panagulimekda, a kasla adda pakaburiburanda ta nakadumogda amin.

Binilangko dagiti rakit, pito amin puera ti naglugananmi. Uppat ti kaar-aramid. Kamangenmi ti ballasiw a yan ti narukbos a sangsanga dagiti saleng, agsaplak dagiti passaykels iti danum ti karayan. Nasdaawak ta adda gayam nakalemmeng nga usok dita! Agin-iniin ti nakaangkla a rakit iti ababaw a danum a sumrek iti usok ken agdissuor iti maysa nga abut. Nagsindi ni Bugawil iti sangkap ti saleng tapno malawagan ti aragaag a laem. Nagukrad ti musingko ta kasla naigagara a naurnong dagiti sangkap? Sumagmamano la a metros, addakamin iti nalawag a disso! Limestone cave. Impalawlawko dagiti paningkitek iti uneg ti kasla katedral a gukayab. Adda sumagmamano a giwang iti bubungan a sumrekan ti darang ti init. Diak ammo, diak maawatan ‘toy bagik no apay a naragsakak a nagdeppa a timmangad, nagkidem a silsilnagan ti darang ti init. Iti dayta nga inaramidko, kasla naglukat ti ridaw ti barukongko ken agaw-awis a lumaemak tapno sukisukek ti kinangayedna.

“Agkararagtay’ pay tapno maliklikantay’ ti ironog, pasang ken timongaw, a di laeng masarakan kadagiti bambantay ken let-ang no di pay ket iti gukayab,” balakad ni Chainus.

“Tapno makapudnotay’ iti intay panag-kiad,” binagi ni Bugawil.

“Ania ti irontog, pasang ken timongaw?”

“Dagiti espiritu. Ti pasang, agnaed iti danum. Iti angin ti timongaw. Ti irontog ket mangipaay iti sakit,” insungbat ni Ludisek.

“Ti kiad, ket kararag tapno makapudnotayo...” binagi ni Chainus.

Naipigket dagiti paningkitek iti porma ti bato a kasla sinantatao, kasla babai ken nakatakder iti suli ken kasla agpalpaliw.

“Ni apo Tomay dayta, ti tagabantay ditoy...” kinuna ni Bugawil idi nadlawnak.

Simrekkami iti maysa a siled ti gukayab. Napamulagatak iti naimatangak a kinungkungan a saleng a nakaidulinan dagiti minatay. Adda naiparabaw kadagiti dadakkel batbato, kadagiti kinungkungan a diding. Idi agbalawak, nakaturong amin a matada iti kasla kakungkungkong a diding ti gukayab nga aguppat a kadapan ngata ti kangato. Ni Ludisek ti nagkuna a sigurado a dita ti pakaidulinan ni Angkel Gaddu.

“Adda mummy ditoy?” Dinamagko.

“Iti sabali pay a siled. Intay idiy...” singasing ni Chainus.

Nagpasurongkami. Nasabatmi ti baket nga addaan iti namaris a beads iti ngulayngulay, punguapunguan ken iti tenggedna. Iti napinggol a pumurawen a buokna a nakaiparabawan ti nakunikon a tulang ti uleg wenno beklat?

Nagsasaritada iti bukodda a dila ngem ad-adu ti diak matarusan. Nakitak ketdi ti bagik iti musingko a nakatakder a maymaysana iti umawet-awet a dalan, a matmatmatak iti adayo nga ungtu daytoy. No taluntonek ti dana, ania ngata ti madiskubrek? A, diak ammo, a kas iti diak pannakaawat no ania ti ar-aramiden ti maysa a baket ditoy a lugar. Inyarsaas ni Chainus: Ti baket ket mambunong² ken

posible a nangimando iti pannakaisagana ti pakaidulinan ni Angkel Gaddu. Iti musingko, nalawag a sungbat ti kinaadda ti bugtong a rakit iti sungaban.

“Isu kad’ ti baro ni Gunding?” Immayonda amin. Nagdisnudo met ti baket a bayabayennakami. Nagkararag ken ni apo Tomay a palubusannakami a sumrek iti gukayab a yan dagiti mummy. Simrekkami iti gukayab, a yan dagiti lungon, naiparabaw iti bato, iti kinungkungan a diding wenno iti improbiso a suspension. Dinamagko no ania ti kaudian.

“Daytoy, ni Ama Pelwigan, ti maaw-awagan iti smiling mummy.” Sinukto ti baket ti agsumbangir a serradora sana inikkat ti kalub ket naitambad ti umis-isem a mummy, nakaruar dagiti kumpleto a ngipenna, dipay nagrupsa ti kimbet a lasagna, adda pay laeng ti buokna. Kas iti napagadalanmi iti eskuelaan, iti Egpyt, Peru ken dadduma pay a nasion ket ar-aramidenda met.

“Apay kadi nga aramidenda ti ag-mummy, apong?” Dinamagko.

“Idi nagkauna a panawen, napigsa ti kidag ti pammati a nasken a napsikalan ti natay a dumatag iti sabali a lubong. Ta idi sakbay nga immay ti tao iti daytoy a lubong, nakadalukappit iti siam a bulan iti saklolo ti ina. Iti ipupusayna, agsubli met laeng iti naggapuanna a lubong a nakadalukappit. Isu nakadalukappit ti bangkay, sa naipatugaw iti suwadil.³”

“Di matuang...!” Indillawko.

“Igalutda a, siempre...” Imbales ni Bugawil.

Anian a kinakangelko met! “Kasano ti agpreserba ti mummy, apong?”

“Nabayag, nagastos, dagiti laeng adda mabalinna iti makabael,” insungbat ni Ludisek, “no agngangabit, mapainum iti nalambong a bulong, sangsanga wenno ubbak ti kis-at.”

“Ania ti kis-at, apong?”

“Kayo, a no maanger ket nasugpet ken napait; ti panangipainum ket simbolo iti maudin a pannakasagrap iti sugpet ken kinapait ti biag. Ti nakadalukappit a bangkay iti suwadil ket masansan a

maiwa dagiti dapan tapno nadardaras a maes-esan. Iti rabii, masansan a mapausukan ket dita metten a pakaiyebkasan ti ba-diw⁴ ken ti dujung.⁵” Inlawlawag ti baket. “Kanayon a madigos ti bangkay iti inanger a bulong ken ubbak ti bayyabas tapno tumangken. Binulan ti palabsen. No kimraangen ti bangkay, mabalinen nga idulin. Isuna laeng, nagastos ta di agsardeng ti padaya. Agdadata a pribelehio. Ti ekonomika a rason, ti nangiduron iti sulii.”

“Whoa, atiddog a proseso...!”

“Malaksid kadagiti immuna a nadakamat, nangnangruna a maidigos ti inanger a muyong, ti atab tapno di iggesen. Nalatak ti maysa a lugar iti Kafagway⁶ a pagal-alaan iti atab, nga isu ti nakaadawan ti nagan dayta a lugar.⁷ Tapno di met buoten, madigos iti inanger a bisudak.⁸ Nagsardeng ti panag-mummy ngem ti panagaramat ti atab ken bisudak ket nagtultuloy agingga iti agdama, lalo no ti kameng ti pamilia ket aggapu iti adayo a lugar.”

Daytoy gayam ti kultura a nagtaudan ni nanangko, nagbagnang!

KALPASAN a naidulin ti bangkay ni Angkel Gaddu, naangay manen ti ragragsak, nagsisinnublat ti nagtayaw. Kalatakan da nanang ken pastor Belwigan. Agpininnalludip ken agin-innisemkami lattan kenni Chainus kabayatan iti tayaw dagiti dadakkelmi. Ala, wen, aminek nga inapunanannak ti espesial a rikna kenni Chainus, ngem ti prayoridad a sangnguek ket ti panagadalko iti bachelor's degree in literature, ti arapaapko a mangisuro iti kolehio; mamatiak a ti nasam-it nga ayat ket linuom ti panawen. Kas iti naynay a balakad ni tatang: adda umno a panawen tunggal addang tapno dika maitikleb. Dumnggeg ken ipangag dagiti patigmaan tapno mailiklik iti pakaisagmakan.

Maysa a lakay iti nagpatnga iti salonan, agngalngal iti moma. Pinagsardengna da nanang ken pastor Belwigan, inwaragawagna iti Ilokano: “Hagiti komha mhit haannak ha, hi humublat!”

A-ania?! Agtayawkami kenni Chainus? Ngem rimmimbaw iti mugging iti kinaadda iti napukaw a paset ti kinataok ken nasken a maammuak no ania dayta. Nalukatanen ti ridaw ti barukongko ket nasken

a sukisukek. Timmingaw kadagiti lapayagko ti kuna ni nanang idi agkedkedak a sumurot kenkuana: dimo maliklikan a dumteng ti panawen, a ti nagtaudam a puli ket luktanna dagita matam. Ilunodkonto dayta a panawen, insungbatko met. Ngem diak nalisian ti makaipas a kusilap ni tatang ken nagdagsen ti panangibalikasna: nasaysayaat no luktam 'ta matam! Ti tao a tumartaray a kanayon ket awan destinasionna! Iti pananggilangil ti amak, nakitak ti nalaus unay a pannakapaay. Daytan ti pannakaiduronko iti pader. Nasay-opko ti mapupuoran a saleng, a kasla insenso. Simmanikar ti riknak, napukawen ti lammin. Minirak ti tayaw ni Chainus: kasla lung-ay ti sabong ti marapait nga ay-ayamen ti pul-oy sadiay Dan-aw Ugong, dina ikaskaso dagiti rissik ti apuy, ti atiddog a buokna ket ay-ayamen ti pul-oy, ti tignay ti kimmokakola a bagi ket danggayanna ti aweng dagiti ganza. Umis-isem a mangparparimrim kaniak, ti wayas a kallidna ti kasla mangdagdag kaniak nga agtayaw. Iti panangiarasko dagiti matak, matektekan met ti tallaong. Nariknak a pimpardas ti pitik ti pusok a dimmanggay iti aweng dagiti ganza.

“Inkan...” induronnak apagapaman ni nanang.

“Diak ammo ti agtayaw...!”

“Isuronakanto ti aweng ti ganza no kumpasam...”

Nagsam-iten ti isem ni Chainus. Al-allukoyennak. Kasla ibagbaga dagiti naraniag a matana a saanak nga anak ti Ibaloi? Nasken nga agtayawak met! Nasken nga aramatek ti talentok a kas kameng ti cultural dance troupe iti Narvacan Catholic School. Tuladek dagiti addang ken lung-ay ni pastor Belwigan nga amana. Iti namindua a daras a pannakabuyak iti panagtayawna, adu iti nasursurok. Nagpatngaak ken nagtayaw. Naidumdumat' mariknak ngem napamalangaak iti kinaragsak ti tallaong ken aminda agpalpalakpak. Ni nanangko ti kararagsakan!

Ti panagtayawko a manglawlawlaw iti rumrumsik nga atong ti nangipaay iti naidumduma a rikna. Diak maibuksilan ti kinaragsakko, diak maawatan 'toy bagik. Kasla ti agtaltalaytay a dara kadagiti

ur-uratko ket kas iti danum nga agay-ayus kadagiti ubbog, baresbes, waig, karayan ken dan-aw iti kabambantayan ti Cordillera; adda pannakainaiganna kadagiti inagdan-agdan a pinagayan, ti gukayab a kamposanto, ti lung-ay ken payapay dagiti passaykels dagiti saleng, ti kinangayed ti Dan-aw Ugong ken ti kinapintas ti Benguet! Diak nagawidan ti luak, nabuslon a nagarabus. Diak man ammo no apay nga agsangitak. Madigidigosak kadi iti lua tapno maiyanud ti biddut a panirigak? Diak mailawlawag, diak matiliw dagiti balikas a mangiladawan. Namuliak nga Ilokano (ta patneng nga Ilokano ni tatang) ngem itan sipapannakkelak a mangirakurak nga anaknak ti Ibaloi; naisangsangayan gayam ti marikna no ipannakkel ti kinaasino, palasbangenna ti panagimutektek. Nabuslon latta ti panagarubos ti luak, ngem pinatibkernak ti isem ken lunglung-ay ni Chainus, agingga iti naggibus ti tayawmi. Panagriknak, naipasngayak manen!

“Ania’t makunam, ita?” kuna ni nanangko.

“Ipannakkelko nga anaknak ti Ibaloi, nanang!” Inarakupko nga agkatkatawa. Agyamanak ti Mannakabalin a Dios ta linuktanna dagiti matak; agyamanak met ken ni tatangko a nangipappapilit ti kinapudno. Sinabatko dagiti mata ni nanang, sa naibaw-ing kadagiti mata ni Chainus, nagpinal iti mata dagiti sumagmamano a babbai iti aglawlaw. Intalukatik ti musingko: kas kanayunan a kinapintas ti Benguet ket ti kinaraniag dagiti mata dagiti babbai nga Ibaloi!

Nagpasiar dagiti paningkitek iti awan milatna a law-ang. Immisemak, ammokon no sadino dayta nalawa a kapanagan a pagtataudan ti makasalibukag nga ayamuom!

EPILOGO:

Ti pannakapugipog dagiti saleng iti kabambantayan ti Benguet ket napegges la unay idi 1970s ken 1980s maigapu iti kasapulan ti naikalawa a concession dagiti kompania ti minasan ken panagtubo dagiti small scale miners. Nadegegan ti pannakapugipog dagiti saleng idi naluktan ti Cellophil Resources Corporation nga addaan opisina ken logpan sadiay Gaddani, Tayum, Abra, ti logging and

paper-pulp concession a nangukopar kadagiti kabambantayan ti Abra, Benguet, Kalinga ken Mt. Province. Agsangsangit nga umar-araraw iti tulong ni Cordillera ta ti lasag ken darana ket pinagbibingawan a nginarusngos ken sinepsep dagiti mannakabalin a personahe iti gobierno. Gapu iti nasaknap a resistansia, nagsardeng ti operasion ti Cellophil Resources Corporation ngem saan a nagsardeng ti nadaras a pannakakalbo dagiti bambantay iti Benguet. Ti kinabaknangna ket nagtultuloy kas nabaknang a taraon dagiti didiosen iti sociedad. Di agsardeng ti makaalliw a ba-diw ken dujong ngem di naipangag dagiti sainnek.

Sadiay ili da nanang, nadidigra unay idi nagginggined idi Hulio 16, 1990. Nagreggay ti kinalbo a bantay ket nagaburan ti gukayab a kamposanto iti adu a daga ken batbato. Ti Dan-aw Ugong ket naibuang ken nagayus iti karayan. Iti panaglabas ti tawtawen, nagtubo manen dagiti muyong iti natikapan a bantay, dayta iti in-inut namaglunit iti makaalliw a sugat iti pingping ti napalabas ken nangiyaplag ti maris ken ngayed ti kabarbaro nga agsapa.

Itan, ti kannawidan dagiti Ibaloi a panagaramid iti panteon ti minatayda iti arubayanda ket pammati nga agkaykaysada a sangapamilia a dumatag iti Mannakabalin no dumteng ti panungpalan. Ti kidag ti pammati ket dakkel unay ti impluensiana iti wagas ti panagbiag.

Dagiti kabalio, kuadra ken koral ket naginanan, ta simmukat dagiti garahe dagiti nagduduma a klase ti de-motor a luglugan. Dagiti sumagmamano a desdes a kumalkalipkip kadagiti bakras ket umawet-awet a sementado a kalsada itan. Dagiti sumagmamano a bakras a kinumotan idi ti natatayag a saleng, itan ket inagdan-agdan a gardenan dagiti nagduduma a natnateng. Dagiti sumagmamano a bakras a kinumotan idi dagiti sabong ti marapait a maris yelo, itan ket kinumotan ti nadumaduma a maris ti yero!

Agkaralip-ak ti panagbalbaliw ti daga ni Ibaloi, agkaralupos. Ti nadaeg a napalabas ket nalangtoda itan kadagiti panid ti historia. # @ 30

Sariudi (Endnotes):

1. uwway wanno rattan
2. shaman
3. palangka
4. dung-aw
5. chant a panangidayaw
6. daan a nagan ti Baguio
7. Atab, Km. 4, Marcos Highway
8. (basaen) *Embelia philippinensis*; "Ethno-botanical survey of edible wild fruits in Benguet, Cordillera Administrative Region, the Philippines," Raquel Tan Chua-Barcelo, *Asian Pacific Journal of Tropical Biomedicine* Volume 4, Supplement 1, May 2014, Pages S525–S538, <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2221169115303221>; Date retrieved, Oct. 1, 2016